

УДК 351:342.211(4)

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-15

П.В. МАКУШЕВ,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Університету митної справи та фінансів (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0001-8693-1428*

А.В. ХРІДОЧКІН,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри підприємництва, організації виробництва
та теоретичної і прикладної економіки
Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпро)*

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРОЦЕДУР ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглянуто особливості публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності та концептуальні засади становлення його процедур в країнах Європейського Союзу. Розкрито концептуальні засади становлення і розвитку процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах Європейського Союзу. Проаналізовано плюралізм підходів до визначення процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах Європейського Союзу. Наведено нормативно-правову базу процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах Європейського Союзу. Надано сучасний аналіз законодавства Європейського Союзу з охорони прав інтелектуальної власності, включаючи: охорону авторського права і суміжних прав; охорону прав на винаходи; корисні моделі; промислові зразки; торговельні марки; географічні зазначення; фірмові найменування; сорти рослин; компонування напівпровідникових виробів; комерційну таємницю; а також законодавства щодо цивільно-правових та митних способів захисту прав інтелектуальної власності в Європейському Союзі, практики застосування. Надано порівняльний аналіз законодавства України та Європейського Союзу. Надано рекомендації щодо адаптації законодавства України відповідно до стандартів Європейського Союзу.

Доведено, що відбувається формування європейського приватного права, що обумовлено метою створення та функціонування спільного ринку. Встановлено, що у національних правових системах країн Європи регулюванню суспільних відносин у сфері інтелектуальної власності приділяється значна увага. Водночас нині ані універсальні міжнародні договори, ані виключно національно-правове регулювання у сфері інтелектуальної власності не можуть забезпечити ефективність правової охорони результатів інтелектуальної творчої діяльності. Проаналізовано акти Суду європейських співтовариств щодо публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності. Проаналізовано процес удосконалення процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах Європейського Союзу та наведено нормативно-правову базу цього процесу. Зроблено висновок про актуальність дослідження проблем публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, інтелектуальна власність, СОТ, сфера інтелектуальної власності, право інтелектуальної власності, процедура, публічне адміністрування, ТРІПС.

Постановка проблеми. Процедури публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності Європейського Союзу (далі – ЄС) формувалися довго, складно і досить важко. Основна проблема полягала в тому, що це право є територіальним за своїм характером, тобто правова охорона об'єктів інтелектуальної власності, на-

дана на території однієї держави, не діє на території інших держав. Крім того, в різних країнах існують відмінності в рівнях охорони та особливостях правозастосовної практики [1, с. 45]. Кожна держава прагне передусім забезпечити права національних правовласників, що загалом суперечить цілям і принципам створення єдиного ринку. Тому тривалий час регулювання суспільних відносин у сфері інтелектуальної власності залишалось у компетенції держав-членів ЄС, а співпраця у цій сфері не входила до низки пріоритетних завдань Євро-союзу.

Право інтелектуальної власності поширюється в країнах-членах ЄС, безпосередньо впливаючи на національні системи правової охорони. Про його позитивний вплив свідчить приклад наших сусідів – країн Східної Європи, які вже набули членства в ЄС (Польща, Чехія, Словаччина, країни Балтії та Угорщина). Для них орієнтація на право ЄС була важливим чинником розвитку національного законодавства, враховуючи той факт, що право інтелектуальної власності ЄС з багатьох аспектів випереджає відповідні норми на рівні регулювання Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ). Стандарти охорони інтелектуальної власності Євросоюзу сьогодні відіграють вирішальну роль і під час вдосконалення національних систем охорони, і під час оцінювання ефективності реалізації прав [2, с 114].

Зовнішній вплив на уніфікацію процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності та засобів їх реалізації зумовлює участь більшості держав-членів ЄС у міжнародних договорах ВОІВ та інших угодах. Держави-члени мають виконувати зобов'язання відповідно до Угоди Світової організації торгівлі (далі – СОТ) про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (далі – ТРІПС) із зауваженнями, що сфера інтелектуальної власності належить до спільної компетенції ЄС та держав-членів, а отже відповідні рішення можуть прийматися як ЄС, так і окремими державами-членами.

Стан дослідження. Вагомий внесок у дослідження проблем інтелектуальної власності зроблено у працях учених С. Сіденко, В. Базилевича, О. Вінник, О. Харенко, В. Щербини, Л. Едвінсона, В. Іноземцева, М. Мелуна, І. Нонаки, П. Салівана, Т. Стюарта, Г. Текучі, Д. Тіса, Г. Башнянина, О. Бутніка-Сіверського, В. Гейця, О. Кендюхова, А. Чухна та ін. Питанню дослідження європейської правової моделі захисту права інтелектуальної власності приділяли увагу такі науковці, як: Г.В. Бромберг, Г.О. Михайлюк, О.М. Мельник, А.О. Кодинець, О.П. Орлюк, Д.М. Притика, Г.О. Улянова, Є.О. Харитонава, А.В. Шабалін, О.О. Штефан та ін. Окремі аспекти процедур публічного адміністрування в країнах ЄС вже неодноразово ставали об'єктом дослідження вчених (про що свідчать роботи І.І. Дахно, Р.Є. Еннана, Р.В. Закусило, Ю.М. Капіци, С.В. Мазуренка, О.С. Овечкіної, О.О. Пунди, О.І. Стадник, С.П. Филь та ін.) але актуальність дослідження зазначених питань не зменшується. Проте в умовах нагальної необхідності здійснення реформування системи публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в Україні, аналіз цих наукових досліджень дає підстави констатувати відсутність належної уваги до аспектів, пов'язаних із наслідками неврахування вимог правових актів ЄС у цій сфері в процесі гармонізації національного законодавства, чим зумовлено звернення до зазначеної проблематики.

Метою статті є аналіз своєрідності здійснення процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах ЄС з урахуванням особливостей різних груп об'єктів інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу. Концептуальні засади становлення і розвитку процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах ЄС відбувалися поступово. Насамперед потрібно було подолати розбіжності підходів до проблеми з боку країн Британської Співдружності та країн континентальної Європи, які, щоправда, носили переважно теоретичний характер. Країни Британської Співдружності вбачають у виключному праві позитивне право, що надається владою тій фізичній або юридичній особі, яка бере на себе економічне використання твору або винаходу (оскільки привілеї виключного типу обмежені в часі, це все ж таки «феодальний» підхід) [3, с. 26]. Ця особа зазвичай є автором або винахідником, але існує можливість виникнення права безпосередньо на рівні керівництва підприємством, яке буде використовувати твір або винахід. Під впливом аналогії з правом власності на рухоме і нерухоме майно система, яка застосовується у континентальній Європі, у свою чергу, робить наголос на абсолютній природі права: йдеться про речове право, яке на теоретичному рівні втілюється у право на заборону третім особам ви-

користувати твір або винахід без згоди власника прав на нього [4, с. 380]. Позитивне право на використання твору або винаходу також визнається в праві континентальної Європи, але воно є вже наслідком більш загального права на розпорядження своїм майном, що більше властиве речовим правам. Ця розбіжність у підходах має відчутні наслідки у сфері авторського права. Країни Британської Співдружності створили майже цілком орієнтовану на захист економічних прав при використанні авторських прав систему, тоді як європейські системи роблять більший наголос на нематеріальних правах автора літературного або художнього твору. Обмеженість виключності в часі, логічна при феодальному підході, але не властива класичному праву власності, виправдана в європейському підході зацікавленістю суспільства у вільному використанні через деякий час винаходу або твору, який переходить тоді у загальне надбання. Саме виходячи з цього тлумачення поняття власності, в Німеччині народилася доктрина права на нематеріальні активи, які складають третю категорію об'єктів права власності разом із рухомим і нерухомим майном [5, с. 120]. Крім того, визнаючи підходи до процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності, кожна юридична система ставила перед собою питання створення відповідного закону, який був би здатний регулювати відносини стосовно тих нематеріальних об'єктів, що «не знають кордонів» і можуть бути використаними у різних місцях і до того ж одночасно.

Отже, необхідно було ввести ідею локалізації, прив'язки до певного місця. Критерій «прив'язки до місця» в юриспруденції традиційно викладається у формі «місце, де права реалізуються». Практичним наслідком реалізації територіального принципу є те, що особа, яка бажає захистити свій твір, винахід або позначення, повинна, беручи до уваги нематеріальну природу об'єкта, забезпечити визнання своїх прав у кожній країні, де треті особи можуть виявити зацікавленість у комерційному використанні цього об'єкта на шкоду власникові прав [6, с. 211]. Такі права, які стосуються одного об'єкта і мають одного власника, але набуті в рамках самостійних юридичних систем, зветься паралельними правами. Якщо йдеться про авторські права, то вони виникають і визнаються без зайвих формальностей, однак, їх зміст може дещо відрізнятись у різних країнах. Це стосується також і суміжних прав, визначених нормами, нещодавно розробленими під впливом норм авторського права. У той же час необхідність паралельного захисту є досить обтяжливою для власників прав промислової власності, набуття прав щодо якої найчастіше вимагає офіційної публікації та внесення до державного реєстру, які, у свою чергу, стають можливими лише після складної та недешевої адміністративної процедури [7, с. 251]. Незручності, що випливають з цих вимог і повторюються в кожній країні, де бажано набути охорону, призвели наприкінці ХХ ст. до надзвичайно активного розвитку міжнародного співробітництва у сфері охорони промислової власності.

Міжнародна система процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності сьогодні базується на двох конвенціях, укладених наприкінці ХІХ ст.: Паризькій Конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. (Паризька Конвенція) та Бернській Конвенції про охорону літературних творів та творів мистецтва від 9 вересня 1886 р. (Бернська Конвенція). Стосовно процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в рамках Паризького та Бернського Союзів було також укладено численні міжнародні конвенції. Координатором при цьому виступає Всесвітня організація інтелектуальної власності [8, с. 9]. Підписані конвенції можна поділити на три великі групи: конвенції, що визначають основні, прийняті на міжнародному рівні, норми щодо охорони інтелектуальної власності в кожній країні; конвенції, які створюють механізми набуття прав в декількох або всіх країнах-учасниках шляхом однієї реєстрації або шляхом подання однієї заявki. Такі механізми спрощують процедуру та зменшують витрати для заявника, який більше не має необхідності подавати заявку окремо в кожній країні, де він бажає отримати охорону прав інтелектуальної власності; конвенції з питань класифікацій, які спрямовані на створення систем індексації для полегшення інформаційних пошуків щодо винаходів, позначень та промислових зразків [9, с. 207–208].

Досить часто ці конвенції набувають форми союзів. Як і у випадку Паризького і Бернського союзів, вони об'єднують групи країн, які вже можуть бути пов'язані між собою різним і послідовним редакціями однієї конвенції. В інших випадках, і це типово для останніх часів, вони можуть мати форму класичних угод. До списку нормативних актів, які разом

з Паризькою та Бернською конвенціями визначають на міжнародному рівні основоположні процедури публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності, належать: Мадридська угода 1891 р. про санкції за неправдиві дані або такі, що можуть ввести споживачів в оману відносно місця походження товару, Римська конвенція 1961 р. про захист прав виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення, Женевська конвенція 1971 р. про захист виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм (Конвенція про фонограми), Брюссельська конвенція 1974 р. про розповсюдження сигналів, які несуть програми, що передаються через супутник (Конвенція про супутники), Найробський договір 1981 р. про захист олімпійського символу, Женевський договір 1989 р. про міжнародну реєстрацію аудіовізуальних творів (Договір про реєстр фільмів), Женевський договір 1994 р. про право на торговельний знак (ТЛТ), Женевський договір 1996 р. про авторське право, Женевський договір 1996 р. про виконання і фонограми та Женевський договір 2000 р. про патентне право (PLT) [10, с. 335]. До переліку конвенцій, які створюють міжнародну систему публічного адміністрування щодо подання заявок або реєстрації прав інтелектуальної власності, належать: Мадридський союз 1891 р., заснований Мадридською угодою 1891 р. про міжнародну реєстрацію торговельних марок та Мадридським протоколом 1989 р. про міжнародну реєстрацію торговельних марок, Лісабонський союз щодо охорони назв місць походження товарів та їх міжнародної реєстрації, Гаазький союз щодо міжнародної реєстрації промислових зразків, Міжнародний союз охорони сортів рослин (UPOV), Вашингтонський союз (або Союз РСТ), Будапештський союз 1977 р. щодо міжнародного визнання депонування мікроорганізмів для цілей патентної процедури. До списку ж конвенцій, які встановлюють міжнародну систему класифікації, належать: Ніццький союз 1957 р. щодо міжнародної класифікації товарів і послуг для реєстрації торговельних марок, Локарнський союз 1968 р., який встановлює міжнародну класифікацію промислових зразків, Страсбурзький союз (або Союз ІРС) та Віденський союз 1973 р. щодо міжнародної класифікації зображувальних елементів торговельної марки.

Зазначені міжнародні об'єднані відомства, створені після прийняття Паризької та Бернської Конвенцій, відігравали значну історичну роль до часів після Другої світової війни, коли їм на зміну прийшла ВОІВ. Це був зародок міжнародної організації, який діяв у швейцарській федеральній адміністрації в Берні і забезпечував управління Паризькою та Бернською Конвенціями, а також окремими договорами, які уклались за цими двома конвенціями. ВОІВ є спеціалізованою агенцією ООН [11, с. 93], яка розташована в Женеві, і, перш за все, міжнародний форум, на якому звичайно обговорюються на світовому рівні договори, укладені у сфері інтелектуальної власності. Секретаріат ВОІВ, забезпечує управління інструментами, у яких безпосередньо зацікавлені підприємства, такими як Мадридський союз (або Союз РСТ), якщо згадати тільки про найважливіші. Організація створила також Центр арбітражу і посередництва для вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності; діяльність цього центру користується успіхом, що постійно зростає. ВОІВ є дуже незалежною організацією у фінансовому відношенні: внески держав-членів становлять лише 5–6 відсотків від її щорічних надходжень. ВОІВ фінансує свою діяльність завдяки надходженням коштів за послуги, надані приватному сектору [12, с. 68]. Це, головним чином, депонування міжнародних патентних заявок, міжнародна реєстрація торговельних марок та промислових зразків, а також сплата за послуги арбітражу.

Додатком до Маракешького договору є Угода ТРІПС. Її можна вважати сукупністю норм, які регламентують сферу торгівлі та інвестування в ідеї та творчість. Ці норми передбачають процедури та методи захисту інтелектуальної власності в торговельній сфері. В Угоді ТРІПС розглядаються п'ять важливих питань: принципи торговельної системи та міжнародні угоди щодо інтелектуальної власності, мінімальний рівень охорони прав інтелектуальної власності, заходи щодо забезпечення виконання цих норм, порядок вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності, а також перехідні заходи в період впровадження систем [13, с. 178].

Мінімальні норми щодо існування, обсягу та здійснення прав інтелектуальної власності викладено у другій частині Угоди ТРІПС. Угода широко використовує нормативно-правовий доробок конвенцій ВОІВ, іноді додаючи до них нові правила. При встановленні цих норм було враховано вимоги країн, що розвиваються, тому передбачені стандарти зда-

ються іноді європейському читачеві менш суворими, ніж чинне національне законодавство. Але ж не слід забувати, що йдеться про мінімальні норми [14, с. 212]. Ця частина Угоди ТРІПС охоплює такі групи прав інтелектуальної власності: авторське право і суміжні права, торговельні марки, включно з товарними знаками, назви місць походження товарів, промислові зразки, а також патенти.

Програма Доха все ж передбачає подальші переговори для того, щоб захист патентів на фармацевтичні товари не перешкоджав доступу до медикаментів у бідних країнах і щоб в той же час було збережено роль патентів як стимулу для досліджень і розвитку у фармацевтичному секторі. На міністерській конференції у місті Доха в листопаді 2001 р. міністри держав-членів СОТ прийняли спеціальну декларацію, у якій зазначається, що Угода ТРІПС не заважає державам приймати заходи у сфері охорони здоров'я населення і користуватись елементами гнучкості, які допускає Угода ТРІПС (зокрема, обов'язкові ліцензії). Крім того, було досягнуто домовленість подовжити пільги, передбачені для найменш розвинутих країн, щодо патентного захисту фармацевтичних продуктів [15, с. 293]. Залишилося неврегульованим питання щодо можливості для країн, які не мають внутрішнього виробничого потенціалу для виготовлення фармацевтичних продуктів, імпортувати патентовані ліки, виготовлені на підставі обов'язкової ліцензії (30 серпня 2003 р. держави-члени домовились про виняток з правил, який дозволяє використати цей додатковий елемент гнучкості), компонування (топографії) інтегральних мікросхем, відносно яких робиться посилання на Вашингтонський договір 1989 р. (він укладений ВОІВ, але поки ще не набув чинності) про інтелектуальну власність щодо інтегральних мікросхем, захисту конфіденційної інформації (комерційна таємниця і ноу-хау) та контролю за недобросовісною конкуренцією у сфері договірних ліцензій.

Положення третьої частини Угоди ТРІПС зобов'язують держави діяти таким чином, щоб їх законодавство забезпечувало виконання приписів у сфері інтелектуальної власності. Щоб запобігти правопорушенням, правові санкції у випадку порушень повинні бути достатньо обтяжливими. Процедури мають бути лояльними та справедливими і не мають бути складними або дорогими. Вони повинні встановлювати розумні строки і не призводити до невинуватих затримок. Сторони повинні мати можливість звернутись до суду з проханням переглянути адміністративне рішення або подати апеляцію на рішення нижчого суду. Угода ТРІПС детально описує порядок правового регулювання, включаючи правила про отримання свідчень і доказів, тимчасові і охоронні заходи, приписи і судові заборони, відшкодування збитків та інші санкції [16, с. 38–39].

Процедура вирішення господарських спорів, передбачена СОТ, використовується також в Угоді ТРІПС. Йдеться про наріжний камінь світової торговельної системи, який гарантує виконання договірних положень. І навіть якщо ця система нагадує судові процедури, перш за все вона спрямована на врегулювання суперечок за взаємною домовленістю. Першим етапом процедури є консультації між сторонами спору. Строк етапу консультацій складає 60 днів. Якщо консультації не призвели до врегулювання спору, призначається спеціальна група експертів. Цю групу призначає орган врегулювання спорів (Рада СОТ, яка представлена всіма договірними сторонами). Робоча група експертів працює протягом шести місяців і передає свої висновки або рекомендації органу врегулювання спорів. Якщо висновки звіту експертів не відхилено, вони стають рішенням СОТ [17, с. 101]. Сторони можуть подавати апеляцію на це рішення до постійного апеляційного органу, який складається з осіб, що мають великий авторитет в галузі права та міжнародної торгівлі і не пов'язані з національними органами влади. Строк апеляційної процедури не може перевищувати двох або, щонайбільше, трьох місяців. Орган врегулювання спорів зобов'язаний погодитись з рішеннями апеляційної інстанції. Він може їх відхилити, але, знову ж таки, на умовах консенсусу.

Висновки. Таким чином, у системі права ЄС формування права інтелектуальної власності як спеціальної галузі права ще тільки відбувається. А тому дослідження особливостей процедур публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності в країнах ЄС дозволяє визначити та окреслити найближчі перспективи подальшого розвитку вітчизняних процедур публічного адміністрування у цій сфері. При цьому важливим є те, щоб як зразки та можливі моделі подальшої модернізації вітчизняної систе-

ми публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності було сприйнято кращі досягнення європейської правової науки, вдалі й універсальні юридичні категорії та конструкції, які б враховували як специфіку вітчизняної правової традиції, так й інтереси головного суб'єкта інтелектуальної творчої діяльності – людини, яка є джерелом всіх досягнень цивілізації.

На жаль, в сьогоднішній Україні охорона і захист інтелектуального продукту продовжують залишатися доволі умовними. У сучасній економіці продуктом може бути не тільки матеріальний товар. Люди також виробляють ідеї, інформаційні продукти, мистецькі об'єкти та нові технології. Інтелектуальний продукт потребує великих зусиль та інвестицій, але вкрасти його значно легше, ніж звичайну річ. Ефективний захист прав інтелектуальної власності є важливим інструментом для залучення іноземних інвестицій, передачі технологій та ноу-хау, дотримання законних прав українських правовласників. У середньо- та довготривалій перспективі це також заохотить українських авторів, винахідників та інвесторів, сприятиме розвитку української економіки.

Список використаної літератури

1. Дахно І.І., Алієва-Барановська В.М. Право Європейського Союзу: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 413 с.
2. Еннан Р.Є. Правова охорона інтелектуальної власності в Європейському союзі: передумови формування, сучасний стан, тенденції розвитку. *Часопис цивілістики*. 2012. Вип. 13. С. 110–119.
3. Ковальчук О.О. Право інтелектуальної власності на географічне зазначення в Україні та країнах Європейського Союзу: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 199 с.
4. Мазуренко С.В., Еннан Р.Є. Правове регулювання інтелектуальної власності в Європейському Союзі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 27. С. 378–384.
5. Медведєв Ю.Л., Сорока Г.Є. Право Європейського Союзу: навч.-метод. посіб. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 287 с.
6. Михайлюк Г.О. Право Європейського Союзу з комерційних позначень: монографія. К.: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 325 с.
7. Смирнова К.В. Правове регулювання конкуренції в Європейському Союзі: теорія і практика: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 429 с.
8. Сорока Н.Є. Міжнародно-правовий захист авторського права в рамках Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2016. 20 с.
9. Стадник О.І. Реалізація Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у сфері інтелектуальної власності. *Молодий вчений*. 2016. №3. С. 206–211.
10. Капіца Ю.М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку. 2-ге вид. К.: Академперіодика, 2020. 664 с.
11. Завгородня В.М. Поняття європейського та адміністративного простору та концептуалізація його стандартів у первинному праві Європейського Союзу. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2015. №1. С. 91–95.
12. Анакіна Т.М., Комарова Т.В., Трагнюк О.Я., Яковюк І.В. Право Європейського союзу (в питаннях і відповідях): навч.-довід. посіб. Вид. 2-ге, випр. Харків: Право, 2020. 174 с.
13. Анакіна Т.М., Комарова Т.В., Трагнюк О.Я., Яковюк І.В. Право Європейського Союзу: основи теорії: підручник. Харків: Право, 2019. 360 с.
14. Петров Р.А. Право Європейського Союзу. Вид. 9-те, змінене і допов. Харків: Право, 2019. 442 с.
15. Кадетова О.В. Угода про асоціацію України з Європейським Союзом в системі джерел права інтелектуальної власності: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2019. 648 с.
16. Овечкіна О.С. Гармонізація національного законодавства із правом Європейського Союзу у сфері інтелектуальної власності. *Право.ua*. 2017. №2. С. 35–41.
17. Брацук І.З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 229 с.